

ӘОЖ 327 (574+510)

А.Ж. Тоқмұрзаева

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aqbota_zh@mail.ru

Шанхай ынтымақтастық ұйымының құрылуы және оның халықаралық маңызы

Мақалада 2001 жылғы күрделі халықаралық жағдай аясындағы Орталық Азияның бес мемлекеті, Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасының Шанхай ынтымақтастық ұйымын құруы мен оның маңызды мәселелері ғылыми зерттеудің нысаны ретінде алынған. Еуразиялық кеңістікте Шанхай ынтымақтастық ұйымы секілді қуатты ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің құрылуына ғаламдық және аймақтық деңгейдегі бірқатар маңызды факторлар ықпал етті. Мақалада осы мәселенің ең маңызды аспектілері ғылыми тұрғыдан талдауға алынып, іргелі деректер мен зерттеу еңбектері негізінде терең қарастырылды.

Түйін сөздер: ұйым, халықаралық қатынастар, қауіпсіздік, терроризм, сепаратизм, экстремизм, ынтымақтастық.

А.Ж. Тоқмурзаева

Образование Шанхайской организации сотрудничества и ее международное значение

В данной статье рассматриваются и анализируются процессы образования Шанхайской организации сотрудничества и ее международно-политическое значение.

Ключевые слова: организация, международные отношения, безопасность, терроризм, сепаратизм, экстремизм, сотрудничество.

A.Zh. Tokmurzaeva

Formation of the Shanghai Cooperation Organization and its international importance

This article discusses and analyze the processes of formation of the Shanghai Cooperation Organization and its international political significance.

Keywords: organization, international relations, security, terrorism, extremism, separatism, cooperation.

2001 жылы 15 маусымда Шанхайда Қазақстан, Қытай, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстан басшыларының қатысуымен Шанхай бестігінің кезекті кездесуі өтті. Осы форумның жұмысына тұңғыш рет Өзбекстан Республикасы да қатысты. Форумға қатысушы мемлекеттер «Шанхай бестігінің» бес жылдық қызметін оң бағалай келе, 1996 жылғы Шанхай, 1997 жылғы Мәскеу, 1998 жылғы Алматы, 1999 жылғы Бішкек және 2000 жылғы Душенбедегі аталған мемлекеттердің жоғары деңгейдегі

кездесулерінен жинақталған тәжірибені басшылыққа ала келе, сонымен қатар саяси процестердің көпполярлығын, экономикалық және ақпараттық жаһандандудың одан әрі жалғасуын атап өте келе «Шанхай бестігіне» мүше-мемлекеттер, сондай-ақ Өзбекстан ұйымды жаңа ғаламдық қауіп-қатерлер мен үндеулерге жаңаша қарсы тұруға, жаңаша жауап беруге қабілетті ету мақсатында «Шанхай ынтымақтастық ұйымын» құратындықтары туралы салтанатты түрде жария етті [1, 496].

Форум жаңа ұйымның мақсаттары мен принциптерін, Жарғысын қабылдады. Басты құжатта ұйымның мақсаттары төмендегідей болып белгіленді: қатысушы-мемлекеттер арасындағы өзара сенімділікті, достастық пен ынтымақтастықты нығайту; олардың арасында саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени, білім, энергетикалық, көлік, байланыс, экология және тағы басқа салаларда ынтымақтастықты дамыту; аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті, бейбітшілікті, жаңа демократиялық, әділетті, саяси және экономикалық жағынан рационалды сипаттағы халықаралық тәртіпті қалыптастыруға және қамтамасыз етуде бірігіп қимыл жасау.

Декларацияда Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы мемлекеттердің тәуелсіздігін, территориялық тұтастығын құрметтеу; теңдік және өзара тиімді байланыстар орнату; барлық даулы мәселелерді, жанжалдарды тек бейбіт жолмен шешу; бір-бірінің ішкі істеріне араласпау; күш көрсету мен әскери қауіпті төндіру факторын дипломатиялық әдіс ретінде қолданудан бас тарту секілді Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында көрсетілген мақсаттар мен принциптерді бұлжытпай орындауға салтанатты түрде уәде берді.

Мемлекет басшылары Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы басқа мемлекеттерге және аймақтарға қарсы бағытталған одақ емес, ол барлық халықаралық және аймақтық деңгейдегі ұйымдармен, одақтармен, өркениеттермен, мемлекеттермен ашық негізде саяси диалог пен ынтымақтастықты орнатуға әрқашан дайын, сонымен қатар консенсус негізінде ұйымның қатарына жаңа мүшелерді қабылдауға ниетті деп жариялады.

Форумға қатысушы мемлекет басшылары 2001 жылғы 11 қыркүйектегі әйгілі қыркүйек оқиғасынан үш ай бұрын «үш зұлымдықпен», яғни «Терроризм, сепаратизм және экстремизммен» күресу туралы Шанхай конвенциясын қабылдады [2, 528]. Бұл құрлықтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен радикалды тенденцияларға қарсы күресудегі жаңаша қадам еді.

Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше-мемлекеттер Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттары мен принциптерінің, ең алдымен, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен достастық байланыстарын

дамыту туралы шарттарын басшылыққа ала отырып терроризм, сепаратизм және экстремизм халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікке, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен достастық қарым-қатынастарының дамуына, сондай-ақ адам құқықтары мен еркіндіктерін қамтамасыз етуге үлкен қауіп-қатер төндіретіндігін мойындай келе және де Шанхай бестігінің 1998 жылғы Алматы декларациясын, 1999 жылғы Бішкек декларациясын, 2000 жылғы Душанбе декларациясын, сонымен бірге 2001 жылғы 15 маусымдағы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымын құру туралы декларацияны ескере келе осы конвенцияны қабылдайды делінді құжатта [3, 528-529].

Алты мемлекеттің басшылары Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымына қатысушы мемлекеттердің өзара тиімді ынтымақтастығының орасан зор әлеуетін және ауқымы кең мүмкіндіктерін сауда-экономикалық, екі жақты және көп жақты негізде аймақта ынтымақтастықты одан әрі дамытуға жәрдемдесуге ниеттеніп отыр деп мәлімдеді.

Саммитте сөз алған Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан жағының Шанхай ынтымақтастық ұйымына қатысты берілетін басымдықтарын төмендегідей атап өтті:

– аймақтағы терроризмнің таралуы, экстремизмнің өршуі, наркобизнестің өркендеуі, заңсыз миграцияның белең алуы, заңсыз, контрабандылық жолдармен қару-жарақ сатудың дамуы секілді бірінші кезектегі проблемаларды ескере отырып аймақтың тұрақтылығын және мүше-мемлекеттердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

– транспорттық-коммуникациялық жобаларды (темір жол, құбыр желістері, теңіз, өзен, автомобиль жолдары) жүзеге асыру, сауда-саттық саласындағы ынтымақтастықты дамыту, ұсақ және орта бизнесті дамытуға қолайлы жағдайды қалыптастыру;

– экологиялық саладағы өзара байланыстарды дамыту, әсіресе шекара маңындағы өңірлерде;

– аймақтық әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешу, әсіресе трансшекаралық, миграция, диаспора мәселелері бойынша;

– өзге де құрылымдармен оптималды түрдегі өзара байланыстарды дамыту форматын белгілеп, қалыптастыру [4, 5-7].

Қытай Халық Республикасымен ортақ шекарасы жоқ Өзбекстан Республикасы Шанхай

ынтымақтастығы ұйымына мүше болуымен осы ұйымның алдында жаңа міндеттердің туындайтыны белгілі болатын. Бұл, ең алдымен, терроризмге, экстремизмге және сепаратизмге қарсы бірігіп іс-қимыл жасау. Аталған теріс, радикалды үрдістер Орталық Азия аймағының ғана емес, сонымен бірге Қытайдың да проблемасы болып отыр. Шанхай ынтымақтастығы ұйымына енген елдердің тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне төнген ортақ қауіп-қатер олардың бірлескен іс-қимылға дайындығының алғышарты болды.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының қызметіне 2001 жылғы 11 қыркүйектегі Нью-Йорк оқиғасы ерекше ықпал етті. Америка Құрама Штаттарының жаңа президенті Джордж Буш ғаламдық терроризмге қарсы күресті осы тұстан бастады. АҚШ бастаған батыстың назарына алғаш болып халықаралық терроризмнің ошағы деп танылған Ауғанстандағы талибан режимі ілікті. Шынымен де бірқатар уақыт бойы ғаламдық тұрақсыздық пен халықаралық терроризмнің, діни экстремизмнің орталығы болған талиб режимінің шапшаң түрде құлауы тек Американың әскери күш-қуатын ғана көрсетіп қоймай, сонымен бірге дүниежүзінің көптеген мемлекеттерінде ғаламдық терроризмге қарсы күресте АҚШ-тың қаржылық, экономикалық, әскери, ұйымдастырушылық салаларда ықпалының күшейе түскенін көрсетті.

Осының негізінде АҚШ Орталық Азия елдеріне Ресей Федерациясы мен Қытайдың қатысуынсыз-ақ аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жетік баламалық нұсқасын көрсетіп, қажет болса жан-жақты жәрдем беруге дайын екендігін де жасырмады. Ауғанстандағы талибан режимі, әсіресе 2001 жылғы 11 қыркүйектегі Нью-Йорк оқиғасы АҚШ-тың Орталық Азия аймағындағы бұрынғы позициясының одан әрі күшеюіне жол ашып берді.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін посткеңестік кеңістіктегі дезинтеграциялық процестер кешегі Кеңестік Ресейдің, бүгінгі оның тікелей мұрагері Ресейдің Орталық Азия мен бұрынғы одақтың барлық аймақтарындағы позициясын әлсіреуіне алып келді. Ташкенттің, Бішкек пен Душанбенің өз территорияларына америкалық әскери базалардың орналасуына рұқсат беруі және қаржылай көмек алуы осының жарқын дәлелі болды.

АҚШ-тың әскери-әуе базаларының тек Ауғанстан территориясында ғана емес, сонымен қатар Тәжікстан, Қырғызстан және Өзбекстан

территорияларында да орналастырылуы, Қытай мен Ресейге тиіп тұрған Қазақстан аумағына да орналастыру әрекеті Пекин тарапынан қарсылық тудырды. Ресми Пекин өзіне көршілес елдерде Американың базаларының орналасуын екіжүзді міндетті орындауға бағытталған деп қарастырды: біріншісі, Ауғанстандағы талибан режиміне қарсы, екіншісі, Қытайдың территориялық тұтастығына қауіп төндіруші [5, 74].

Дегенмен де, Ауғанстандағы талибан режимінің талқандалуы Орталық Азиядағы әскери-саяси жағдайдың тұрақтануына алып келді. Өз кезегінде Шанхай ынтымақтастығы ұйымына қатысушы мемлекеттер Ауғанстандағы орын алған жағдайға байланысты аландаушылық білдірді. Бұл позицияны Қазақстан да ұстанып, ауған мәселесін реттеуге көмектесу үшін келісілген саясатты жүзеге асыру қажет деп есептеді. Бұрынғысынша бейбітшілік пен қауіпсіздікке кепілдік беруге қабілетті әмбебап ұйым болып табылатын Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Шанхай ынтымақтастығы ұйымының консультациялар жүргізуінің зор маңызы болар еді.

Шанхай ынтымақтастығы ұйымына мүше-мемлекеттер ынтымақтастығының жаңа бағыты ерекше қарқынмен дамыды. Енді оған мүше мемлекеттер тек әскери-қауіпсіздік саласында ғана емес, сондай-ақ сауда-экономикалық, байланыс, туризм, көлік секілді маңызды салаларда да көп жақты қатынастарды дамыту қажеттігін баса айтты. 2001 жылы 9-10 шілдеде Астанада өткен Шанхай ынтымақтастығы ұйымына қатысушы мемлекеттер сарапшыларының кездесуі жоғарыда аталған мәселелерді талқылауға және тиісті көп жақты құжаттарды пысықтауға арналды.

2001 жылы 14 қыркүйекте Алматыда Шанхай ынтымақтастығы ұйымына қатысушы мемлекеттердің үкіметтері басшыларының тұңғыш отырысы өткізілді. Онда алты тарапты үлгідегі ынтымақтастықтың басымдық берілетін салалары қаралды, осы процесті жандандыру және тереңдету жөнінде нақты қадамдар белгіленді. Аймақтық сауда-экономикалық ынтымақтастықтың негізгі мақсаттары мен бағыттары және сауда мен инвестиция саласында қолайлы жағдайлар туғызу жөніндегі процесті іске қосу туралы меморандумға алты мемлекеттің премьер-министрлерінің қол қоюы форумның маңызды нәтижесі болды.

Осы кезде бүкіл халықаралық қауымдастық дүниеге «Еуразиялық» деңгейдегі қауіпсіздік пен тұрақтылықты, бейбітшілікті барлық

өркениеттер мен елдердің дамуын қамтамасыз ете алатын аймақтық ұжымдық қауіпсіздік ұйымының құрылғандығына куә болды. Бірақ осындай жағдайға қарамастан тіпті Шанхай ынтымақтастық ұйымы мүшелерінің арасында осы бір ұйымның ұзақ мерзімде қызмет ете алатындығына қатты күмән келтірушілерде аз болмады. 2001 жылы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің он жалдық мерейтойына орайластырылып өткізілген АӨСШК-нің кезекті саммитінде ресейлік және қытайлық әріптестер тарапынан осындай салқын көңіл-күй байқалды.

Саммитке қатысқан Ресей Федерациясының сыртқы істер министрі Игорь Иванов мынадай пікір айтты: «АӨСШК мен Шанхай ынтымақтастық ұйымы тұжырымдамалық тұрғыдан бірін-бірі қайталайды. Демек, мәлімделген мақсаттарға қайшы келеді» [6, 382]. Қазақстан Республикасының сыртқы істер органының басшысы Қ.К. Тоқаев мырза саммиттен кейін Пекинге сапармен барған кезде қытайлық дипломаттардың мынадай көзқарас білдіргендігін айтады: «қытайлықтар АӨСШК-ні шақырудың орындылығына елеулі өзіндік күмәндары болды. Өз іс-қимылдарын ресми Мәскеумен анық үйлестіре отырып, ресми Пекин АӨСШК Шанхай ынтымақтастық ұйымымен бәсекеге түспей ме, Қытай дипломатиясының сүйікті перзентінің әлеуетін әлсіретпей ме деген қауіптер айтты» [6, 382-383].

Алайда мұндай пессимистік сипаттағы кері пікірлер көп уақыт өтпей-ақ сейілді. Белгілі

қытай саясаттанушысы, Шығыс Еуропа, Ресей және Орталық Азия институтының директоры Ли Цзинцзе АӨСШК мен Шанхай ынтымақтастық ұйымының бір-бірімен үйлесетіндігін былайша дәлелдеді: «Шанхай ынтымақтастық ұйымы мен АӨСШК арасында ортақ нәрсе аз емес, өйткені олар Азия аймағында қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерімен айналысады, бірақ олардың міндеттері мен ұйымдық құрылымдарында үлкен айырмашылықтар бар. Алайда шанхайлық «алтылық» пен АӨСШК арасында қарама-қайшылық жоқ, қайта керісінше олар қатар жұмыс істеп, бір-бірін оңтайынан толықтырып отырады. Бірақ олардың өзара кірігуі туралы айту әлі ерте. Менің ойымша, бірінші кезекте Шанхай ынтымақтастық ұйымын нығайту және жетілдіру қажет, өйткені оның мүшелері арасындағы қатынастар үлкен проблемалармен шиеленіспеген».

Қазақстанның осы маңызды ұйымды құрудағы және дамытудағы қомақты үлесін ескере келе сыртқы істер министрлерінің 2002 жылғы қарашадағы Мәскеудегі кеңесінде Шанхай ынтымақтастық ұйымына төрағалық ету міндеті 2003 жылы көктемде Қазақстан президенті Н.Ә. Назарбаевқа өтеді деп шешілді [7, 389].

Шанхай ынтымақтастық ұйымының рөлі мен әлеуеті зор. Бұл ұйымның зор болашағы бар. Ол құрылғаннан кейін көп уақыт өтпей жатып-ақ Пәкістан мен Үндістан секілді ірі ядролық державалардың, сонымен қатар Моңғолияның ұйым қатарына мүше болуға ұмтылулары осының дәлелі.

Әдебиеттер

- 1 Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества / Дипломатическая служба Республики Казахстан. Под общей редакцией К.К.Токаева. – Алматы, 2004. – 544 с.
- 2 Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом / Дипломатическая служба Республики Казахстан. Под общей редакцией К.К.Токаева. – Алматы, 2004. – 544 с.
- 3 Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом / Дипломатическая служба Республики Казахстан. Под общей редакцией К.К.Токаева. – Алматы, 2004. – 544 с.
- 4 Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на встрече глав государств – участников Шанхайской организации сотрудничества (Шанхай, 14-15 июня 2001 г.). – Алматы, 2001. – 7 с.
- 5 Султанов Б.К. Республика Казахстан и Шанхайская организация сотрудничества в контексте региональной безопасности. // Казахстан в глобальных процессах. – 2004, – № 2. – С. 75-84.
- 6 Тоқаев Қ.К. Беласу. Сыртқы саяси очерктер. – Алматы, 2003. – 382 б.
- 7 Тоқаев Қ.К. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы, 2003. 389 б.